

I yazı

Ürəyinizdə Günəş olsun!
H.Cavidin əsərləri insan faciəsini, insanın bitməyən kədərini göstərdiyi dərəcədə oxucunun yaşamaq ümidini bir an da azaltmır. Çünki Cavidin yaratdığı insan olaraq harayında insan, ulus, bəşər dərdinə, halına doğma yanaşma var. Cavidin həqiqət axtarışları bitmir, tükənmir, insanlara, əbədi sabahlara yeni yaradıcılıq imkanları yaradır. Onun qəhrəmanları gerçəkliyə sığmırlar.

Cavid gerçəkliyi gözəl bildiyi dərəcədə bənzərsiz yaratdığı xəyalçıdır. "Şeyx Sənan" faciəsi sevdiyim əsərlərdədir, insanın həqiqətə doğru qarşısalmaz, qeyri-adi, bənzərsiz sevgisini, həqiqətə qovuşmaq ehtirasını ifadə edir. Ümumiyyətlə, Cavidin bütün əsərlərində insanın ali həqiqət axtarışları başlıca yer tutur:

**Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur.**

Cavid "Şeyx Sənan"da özlerinden ayrı düşənlərin faciəsini dahiyənə şəkildə göstərir. İnamsızlıqdan adamların içərisində qorxu, böhtan ağacı boy atır, şübhə meyvələri yetişir, ancaq Sənanların içərisində ədalət, üliyyət ağacı bitir, fərh, inam meyvələri yetişir. Sənanın ömrünə bənzərsiz qətiyyət gəlir, iradə məqamına yüksəlir. İdrakın gerçək idrakdan göy qəder uca, əl çatmaz səviyyəsi var. Bu həqiqəti Cavid dərindən anlayır, duyur, özünəməxsus ifadə edir.

Cavidin Səyavuşu, Xəyyamı da zamana qarşıdır, şəraitdən, mühtədən yüksək həqiqət istəyir. Cavid oxucunun idrakını zamandan ötəliyə çağırır, onu özündəki naqisliklərlə bərişməyə qoymur...

Şairin qəhrəmanları mənəviyyətin göy səviyyəsinə yüksəlirlər. Bu obrazlar insanları ədalətsizliyə, həqiqətsizliyə qarşı durmağa çağırır, ləyaqətsizliyə, azgınlığa, zalımlığa, harınlığa qarşı vuruşur, örnək olurlar.

Faciəvilik ruhlu insanın zamanın üstünlüyüdür, fərdin özündən keçməsi bahasına başa gəlir. Ulus məsələsi uca hadisədir. Əgər fərd anlayırsa ki, onun aqibəti xalq yaratmağa xidmət edir, deməli, bu faciəvilik artıq gerçəkliyə sığmayan aqibət, özünü təsdiqləyir. Böyük mənada aqibətini yaşayan insan bilir ki, onun gerçəkləşdirmək istədiyi əməl faciəsiz başa gəlməyəcək. Hüseyn Cavid bu bənzərsiz taleyi yaşadı, qəhrəmanlarının aqibətini təsdiq etdi.

Cavidin "İblis"indəki insanlıq harayı İblisə uyumuşların inamsızlığına qarşıdır. Əsərdən alınan qənaət budur: yerdəkilərin İblis

İşıqlı Atah

adlı səcdəgahı var, onlar yüksələn görüldükləri dərəcədə alçalırlar, çünki göysüzdürlər. Cavid haray çəkir: insanların yaşamında zülmət gətirən İblis halı yaranır. İnsanların duyğu, iradə yoxluğundan fitnə-fəsad, şərdən yoğrulmuş işlər törəyir. Xurafat, cəhalət, anlamsız adət-ənənələr mənəviyyətsizlik yaradır. Şairin qəhrəmanları zəllilləşmənin yaratdığı qələbəyə inanmır.

Mənəviyyətsizlər vicdanın səsinə eşitmirlər, çünki İblisə tapınırlar. H.Cavidin ölçüsündə İblislik insansızlıqdan yaranır. Bu, şübhəsiz, doğru yanaşmadır.

Azərbaycan folklorunda İblis (Şeytan) mövzusunun atalar sözü və məsələləri ("Şeytana papiş tikir, dabanını da deşik qoyur", Şeytandan da betərdir", "Şeyta-

Xeyirli dünyanın

nin dal ayağıdır" və s.), inanclarında ("Axşam düşəndən sonra yerə qaynar su tökmək olmaz, cinlər balalarını gəzirlər, yandıqları üçün insandan qisaslarını mütləq alırlar" və habelə folklorun başqa janrlarında (əfsanə, rəvayət, nəğil və s.) rast gəlinir. El arasında "Cin ayrı, şeytan ayrı" kimi çox işlənən məsələ də var. Göyçədən toplanmış mifoloji rəvayətdə qoca kişi hal arvadını tutur, məlum olur bu cindir, onu bir şərtlə buraxır ki, nəslindən – "yeddi arxa dönənindən" kim varsa, ona toxunmasın. "Cin dərəsi" adlı mətndə deyilir, Göyçənin Ağbulaq kəndində Usuf adlı kişinin faytonuna ağ paltarlı adam minir, çiyində də kisə olur. Usufunu nə qədər danışırsa, dillənir. Sən demə, bu, cin imiş, qəbiristanlığa çatanda düşür. Usuf bərk qorxur, yatağa düşür, bir də o yolu tək getmir. "Cin gəlini" adlı mətndə yad yerdə əlaqə uyğun davranmayan adam başına gələn qorxulu hadisəni danışır. Məlum olur, əylənmək istədiyi qadın cin imiş. Bir də bu cür etməyəcəyinə and içdikdən sonra qopmuş qulağı yerinə qayıdır, cinlər onu öldürürlər. Mahiyyətə buradakı cin obrazı şeytan anlamında anlaşılır.

Mətnlərdə fobiyanın (qorxunun) güclü olduğu aydınca görünür. Hadisənin iştirakçıları dünyaya gözlerini açandan eşitdiklərinin təsiri ilə ömrü boyu yaşayır, altışıurda bu, xof səviyyəsində qalır, bu və ya başqa şəraitdə (qaranlıqda, gecə tək yol gedərkən, uyğun olmayan davranış zamanı və s.) qarşılaşdıqları durumu "normalaşmış məntiqə" əsaslandırılır.

İblislik ağılda, ömürdə necə yaranır? Əslində İblis şər saydığımız duyğuların (qorxu, həsəd, köləlik, xəbislik, cahillik, vəhşilik, hərislik, zalımlıq və s.) ifadəsidir. Minillər öncəki insanların həyata, təbiətə münasibəti şübhəsiz, indiki səviyyədə deyildi. Onun istər-istəməz ətrafda baş verənləri anlaya, dəyərləndirə bilməməsi, çoxçeşidli fobiyaalarının, anlaşılmaqlarının, tərəddüdlərinin, mənasız həyəcanlarının yaranmasına səbəb olurdu.

İbtidai insanların yaşamından indiki dövrə kimi bəşər təsəvvürü rəgəlməz dərəcədə inkişaf yolu

keçib. Bu gün dünyada kompüter texnologiyalarının inkişafı artıq qarşısalmaz görünməklə yanaşı, sabahımızda həttə böyük fəsadlar yaradacağı haqqında faktlarla danışılır. İnsangerçəkdən yaratdıqlarının əsirinə çevrilmək təhlükəsi ilə üz-üzədir. Belə bir zamanda yenə də tərəddüdsüz olaraq pragmatik ağıldan fərqli olaraq yaratıcı, insanlığa əsaslanan idrakın məntiqində mənəviyyət məsələsi öne keçir, buna qatılmaz gərəklilik yaranır.

Ulusların, dövlətlərin sabahkı taleyi artıq hamını ciddi şəkildə düşündürməkdədir. Ancaq müharibəni yaradan güclərin bu amansız gedişi dayandırmaq fikirləri görüldüyü kimi yoxdur. Yeni dünyanın halsızlığının, ölkələrarası, insanları münasibətlərin kökündə elə insanların halsızlığı dayanır. İnsanları münasibətlərin pisliliyi ölkələrarası münasibətlərin pisliliyinə səbəb olur.

soraqçısı olmaq

sibətlərin pisliliyinə səbəb olur.

İblis (Şeytan) mövzusunun insan idrakının işığında, mənəviyyət imkanlarını aşkarlamaqla həll etməli olduğu halda bəşərin bu qanlı gedişdə özünü qəsdən çaşıdırması dəhşətli dərəcədə ağırdır. Çağdaş dünyəvi düşüncə sivilizasiyalı gediş deyərək daha çox texnoloji əsaslanmanı öne çəkir. Habelə dünyada dini təmayüllərin artması, çoxçeşidli gərginliklərin, anlaşılmaqların qalması yenə də bəşərin təzadlı yaşamasından xəbər verir. Bu baxımdan araşdırdığımız mövzunun aktuallığı göz önündədir. İnsanlığın məntiqi deyir ki, çağımızda bu yöndə araşdırmaların canlı, ömürdən gələn insani məntiqə birikməsi qaçılmazlığa çevrilir.

Əcdad düşüncəsində Xeyirin gec-tez qələbə çalacağına sarsılmaz inam Xeyir yollarının davranışında yenidənömrüləşir, çağımıza nəfəs səviyyəsində mənəvi yön verir.

Mifoloji-dini şüurda İblis (Şeytan) obrazının daimi varlığı, qarşısalmazlığı əslində insanın öz yaratıcı imkanlarına tam inanmaması, alın yazısı mifizminə qapılması ilə bağlıdır. Əcdad düşüncəsində altışıurunda bu, artıq qarşısalmaz fobik təmayüllə çevrilir, minillərdir transformasiyaya uğrayaraq gerilikçi yol gəlir, mahiyyətə isə demək olar, xeyirliyə heç nə dəyişmir.

Fobik əhvalar çağımızda psixologiya, psixiatriya tərəfindən təhlil olunur, irsiliyin problemləri araşdırılır, ancaq həm də insanın fobiya ilə yanaşı ağıllıq duyğusunun bir-biri ilə bağlı olduğu unudulur. Psixologiya, psixiatriya bu mövzunu da təbii olaraq öyrənir, ancaq "necədir?" sualına cavab verir, "nə üçün?"; "necə etməli?" suallarına cavab vermir. Folklor mətnlərində bu halsızlıqların doğulduğu əhvaları aydınca görmək olur. Yəni qorxan (fobiya məruz qalan) həm də qorxuzur.

Ərdoyla bağlı mətnlərdə bunun izlərinə rast gəlmək olur. Ər-

var: İnsanın palçıqdan, İblisin isə oddan yaradılması döne-döne vurğulanır. Dində bu məsələ xüsusi şəkildə obrazlaşdırılır. Azərbaycanda İslamın gelişindən sonra bu yöndə təsəvvürlər çulğuşub, daha çox isə dinin təsiri üstünlük təşkil edib. Dini şüurda İblis insanları ardıcıl çaşıdır bilən bir varlıqdır.

İblisin Oddan yaradılması ideyası onun daha çox yandırıcı, məhvedicilik xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Ancaq Azərbaycan ictimai düşüncəsində Odun isidicilikdən üstün, işiqpərəstlik yönü özünü aydın şəkildə göstərir. Zərdüştün "Təmiz söz, təmiz düşüncə, təmiz əməl" düsturu mahiyyətə Azərbaycan-Türk düşüncəsidir. Burada insanın içdən arınması, od amilinin mənəvililiyinin ön plana çəkilməsi aydınca görünür. "Avesta"da iki əsas qütb var: Xeyri təmsil edən Hürmüzd, Şəri təmsil edən Əhrimən. Hürmüzd hər yerdə Əhrimənlə döyüşür, onun gec-tez məhv olacağına, tamam silinəcəyinə inam var. "Əsatirdən yaranan din" in (İnam Ata-Asif Ata) şəxsində bu, ciddi bir ideya idi.

Azərbaycan-türk hadisəsi Zərdüştçülüğü Tanrıçılığın davamı saymaq olar. Novruz düşüncəsində Xeyir və Şər ideyalarının yaşarılığı var, əcdad düşüncəsində soyuq (qış) Şər, istiliyin (yazın) geliş, təbiətin canlanması Xeyir sayılıb. Zərdüştlükdəki od Türk düşüncəsindən gələn oda ilahi-insançı münasibətə əsaslanır. Novruz düşüncəsində Odun insanı içdən təmizlədiyinə inam olub, indi də bu fitrəti yaşayır. Bu, Odun tanrılaşdırılmasıdır. Dinlərdə, eləcə də İslamda odun İblis obrazında təqdimi ilə Türk düşüncəsində Oda ilahi-insançı, yaratıcı (içi təmizləyici) yaşamaqdan tamam fərqli bir yanaşma var.

İnam Atanın-Asif Atanın qənaətinə əsaslanaraq, Xeyir-Şər təzadı var, təzadlar arasında birlik olmur.

Əslində əcdad düşüncəsindəki qətilyin məntiqi burada aydın görünür. Türk düşüncəsində Xeyirə və Şərə münasibətin sərhədi, aydınlığı var. Dünyanın gedişində Şər, yəni Xeyirə uyğun gəlməyən nizamsızlıq, çatışmazlıq var, insanların minillərdir gerçəkliyə qarşı müxtəlif səviyyələrdə hiddəti, razılaşmaması davam edir. İblisin ruh sayılması, eləcə də "şər ruh" anlayışı yuzillərdir insanların ağılında normalaşmış, oturuşub. Ancaq ruh anlayışının mahiyyəti bütün sahələrdə fəlsəfədə, dində, elmdə tam anlaşılmağına görə mövzu hələ ki, açıq qalmaqdadır. Mahiyyətə insanın inamı, idrakı, Mənəviyyəti və İradəsinin birliyi olan Ruhun keyfiyyətlərinin insanlığın bugünkü səviyyəsində öyrənilməsi bəşərin yeni bir inkişaf səviyyəsini yarada bilər.

İblis mövzusu çağımızda da cəlbədiciliyin saxlayır. İblisin - Şərin içdən (daxildən) təmizlənməsi, yoxa çıxarılması mümkündürmü? Dində alın yazısı olduğundan bunun aradan qaldırılması mümkünsüzləşir, insan ömrü boyu yaratdığı təsəvvürlər sistemindən asılı olaraq qalır. Yəni dini sistemə görə insanın taleyi öncədən müəyyənləşdirildiyindən onun özünü islah etmək imkanı tamamilə yoxa çıxır.

Cavidlərin yaratdığı bəşəri ədəbiyyatın böyük istəyi odur ki, insan özünə yiyə dura bilsin.
